

Потурчването на родопските българи 1600 — 1750

*Проучване въз основа на османски архиви в Истанбул
и българската историография*

Документ обобщава наличните данни от Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (днес Devlet Arşivleri Başkanlığı, Истанбул), Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и академичните изследвания на Махиел Кил, Евгений Радусhev, Антон Минков и Бистра Цветкова. Обхваща периода от началото на XVII до средата на XVIII век — върховата фаза на ислямизацията в родопския регион.

Съдържание

Съдържание	2
1. Въведение	5
2. Исторически контекст (XVI — началото на XVII век)	6
2.1. Османската империя на прага на XVII век	6
2.2. Административно деление на Родопите	6
2.3. „Кюпрюлската“ епоха (1656–1661)	7
3. Османски архиви и извори за Родопите	8
3.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri — Истанбул	8
3.2. Ориенталски отдел на НБКМ	8
3.3. Чуждестранни пътеписи и дипломатически доклади	9
4. География на ислямизацията	10
4.1. Западни Родопи	10
4.2. Централни Родопи	10
4.3. Източни Родопи	11
4.4. Южни Родопи (днес в Гърция)	11
5. Хронология 1600–1750	12
6. Методи и форми на ислямизация	15
6.1. Насилствени форми	15
6.2. Доброволни форми	16
7. Чепинският казус — спорове и интерпретации	18
7.1. Трите местни хроники	18
7.2. Аргументи против автентичността	19
7.3. Аргументи в полза на достоверността	19
7.4. Съвременни позиции	20
8. Демографски данни от османските регистри	21
8.1. Таблица на домакинствата в Чепинската котловина (1516–1865)	21
8.2. Анализ на демографските данни	21

9. Чуждестранни пътешественици и османски пътеписи	23
9.1. Евлия Челеби (1611–1682)	23
9.2. Пачомиос Русанос (1508–1553)	23
9.3. Луиджи Фердинандо Марсили (1658–1730)	24
9.4. Джон Ковъл (1650–1701)	24
9.5. Други пътешественици	24
10. Въстания и техния контекст	25
10.1. Първо Търновско въстание (1598)	25
10.2. Второ Търновско въстание (1686)	25
10.3. Чипровско въстание (1688)	25
10.4. Въстанието на Карпош (1689)	26
10.5. Епископ Висарион Смоленски (1737)	26
11. Ключови личности	27
11.1. Köprülü Mehmed Paşa (ок. 1575–1661)	27
11.2. Пачомиос Русанос (1508–1553)	27
11.3. Гаврил Филипополски (1636–1672)	27
11.4. Евлия Челеби (1611–1682)	28
11.5. Махиел Кил (1938–2025)	28
11.6. Евгений Радушев	28
11.7. Антон Минков (Anton Minkov)	29
12. Съпротива и запазване на идентичността	30
12.1. Бягство в планините	30
12.2. Хайдутите и чети	30
12.3. Криптохристиянство	30
12.4. Ролята на манастирите	30
12.5. Епископ Висарион Смоленски (1737)	31
13. Социални и културни последици	32
13.1. Социална структура	32
13.2. Език и диалекти	32
13.3. Религиозна практика	33
13.4. Икономически последици	33
13.5. Културно наследство	33

14. Речник на османската терминология	35
15. Изводи и заключения	39
15.1. Комплексен характер на процеса	39
15.2. Доминанта на социално-икономическите фактори	39
15.3. Критичен период 1650–1710	39
15.4. Традиционният разказ под научна критика	40
15.5. Наследството на ислямизацията	40
15.6. Перспективи за бъдещи изследвания	40
16. Библиография и архивни източници	41
16.1. Първични извори — османски архиви	41
16.2. Български архивни фондове	41
16.3. Българска историография	41
16.4. Западна историография	42
16.5. Летописи и хроники	43
16.6. Чуждестранни пътешественици	43

1. Въведение

Ислямизацията на родопските българи през периода 1600–1750 г. представлява един от най-сложните и емоционално натоварените въпроси в българската история. Този период обхваща върховата фаза на процеса на помохамеданчване в Родопите — планински масив, който поради своята изолационност, стратегическо значение и компактно българско население се превръща в последния бастион на християнството в османската Тракия. Докато равнинните области на България са ислямизирани и колонизирани още през XV–XVI век, планинските общности в Родопите запазват своята християнска идентичност значително по-дълго, което прави късния скок към исляма през XVII век особено забележителен.

Настоящото проучване си поставя за цел да синтезира наличната информация от три основни категории извори: (1) османските административни документи, съхранявани днес в Държавните архиви на Република Турция (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri / Devlet Arşivleri Başkanlığı, Истанбул); (2) българската историография, базирана на публикации от Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и научните изследвания на БАН; (3) записките на чуждестранни пътешественици и дипломати, преминали през Родопите през втората половина на XVII век. Избраният хронологически диапазон (1600–1750) е мотивиран от факта, че според съвременната демографска реконструкция именно през този период мюсюлманското население в Централните и Западни Родопи нараства от около четвърт до близо деветдесет процента от общия брой домакинства.

Терминологично е необходимо уточнение. Думата „потурчване“ е разговорна и носи силно емоционален отенък в българската традиция, подразбирайки насилствено приемане на исляма. В научната литература се предпочитат по-неутралните термини „ислямизация“ и „помохамеданчване“, които отразяват комплексния характер на процеса — включващ както епизоди на принуда, така и масови доброволни приема на исляма под влияние на социално-икономически фактори. Наследниците на тези приемнали исляма родопски българи днес се обозначават с етно-конфесионалния термин „помаци“ (в България), „Romaklar“ (в Турция) или „Ρομάκοι“ (в Гърция). Първото османско документално споменаване на термина „помак“ в османски извор е датирано едва през 1833 г., което показва, че през разглеждания период това название не е било административно зафиксирено.

Изследването е предназначено за широка аудитория, но запазва академичната строгост на изложението. Стилът е смесен — съчетава научния анализ с разказвателната динамика, типична за историческата проза. Включени са подробна хронологична таблица, демографски данни по селища, речник на османската терминология и биографични бележки за ключовите исторически личности. Цитирани са фрагменти от първични османски документи (т.нар. *fermân*, *tezkere*, *tahrir defterleri*), както и откъси от спортните хроники, съставени от български свещеници през XVII век.

2. Исторически контекст (XVI — началото на XVII век)

2.1. Османската империя на прага на XVII век

В началото на XVII век Османската империя е в състояние на траен политически и военен упадък, въпреки че все още заема огромни територии на три континента. Султан Ахмед I (управлявал 1603–1617) наследява империя, изтощена от Дългата война (1593–1606) с Хабсбургската монархия, завършила с договора от Житваторок (1606 г.) — първото равноправно споразумение между османците и австрийците. Този договор символизира края на османската хегемония в Централна Европа и бележи началото на дълъг процес на имперски упадък, който ще ускори вътрешните реформи и натиска върху немюсюлманското население.

Управлението на Мурад IV (1623–1640) донася краткотрайно военно възрождение, но цената за него е извънредно тежка фискална политика. Воденето на войни с Иран (1623–1639) за владението на Багдад изисква огромни финансови ресурси, които се осигуряват чрез увеличаване на данъците, включително джизията — персоналният данък върху немюсюлманите. Множество християнски селяни, неспособни да плащат нарастващия данък, са принудени да търсят алтернативи, сред които е и приемането на исляма, което автоматично освобождава от джизия. Някои изследователи, като Антон Минков в монографията си „Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730“, обясняват масовите конверсии през XVII век именно с десетократното увеличение на джизията през този период.

2.2. Административно деление на Родопите

През XVII век Родопите попадат в границите на Румелийското бейлербейство (Eyalet-i Rumeli) — най-важната османска провинция на Балканите. Планинският масив е разделен между няколко санджака (окръга), чиито граници невинаги съвпадат с днешните административни граници:

- **Филибески санджак** (Filibe Sancağı, дн. Пловдив) — обхваща Северните и Централни Родопи с казите Филибе, Татарпазарджък (дн. Пазарджик), Асендже (Асеновград) и Кърджали;
- **Ахърчелебийски санджак** (Ahırçelebi Sancağı, дн. Смолян) — обхваща Централните Родопи с казите Ахърчелеби, Девин и Рупчос; този санджак е от стратегическо значение за контрола на пътя Беломорие–Горнотракийска низина;
- **Гюмюрджински санджак** (Gümülcine Sancağı, дн. Гюмюрджина/Комотини) — обхваща Южните Родопи с казите Гюмюрджина, Ксанти (İskeçe) и Дедеагач (дн. Александруполис);
- **Неврокопски санджак** (Nevrokor Sancağı, дн. Гоце Делчев) — обхваща Югозападните Родопи с казите Неврокоп, Разлог и Места.

Това деление обяснява защо данъчните регистри (tahrir defterleri) за отделните родопски села се намират днес в различни фондове на османските архиви. За съжаление, много от тези регистри са пострадали по време на пожарите и преместванията на архивните фондове през XIX век, а за XVII век запазените подробни (mufassal) дефтери са значително по-малко от тези за XVI век. Това е една от причините демографската реконструкция за периода 1630–1690 да се базира предимно на джизие-регистри (cizye defterleri), в които се записват само немюсюлманските домакинства.

2.3. „Кьопрюлската“ епоха (1656–1661)

Критичен момент в историята на Османската империя и в частност на родопското население е назначаването на Кьопрюлу Мехмед паша (Köprülü Mehmed Paşa, ок. 1575–1661) за велик везир на 15 септември 1656 г. от султан Мехмед IV. Кьопрюлу е възрастен държавник от албанско происхождение, който поставя условието да получи пълни пълномощия, за да предприеме реформи. Неговото кратко, но енергично управление бележи началото на т.нар. „Кьопрюлска епоха“ (1656–1703), през която империята се стабилизира временно благодарение на поредицата велики везири от същия род.

В българската фолклорна и хроникална традиция именно Кьопрюлу Мехмед паша е сочен като главен инициатор на насилственото помохамеданчване на Чепинската долина. Според хрониката на поп Методий Драгинов, пашата влязъл с войска в Чепино през май 1666 г. и извършил масово обрязване на местните българи. Според други версии събитието се отнася към 1656 или 1670 г. Тези сведения обаче не намират потвърждение в османските архивни документи, което е в основата на съвременната научна дискусия за достоверността на летописните записки (вж. раздел 7).

Въз основа на турските данъчни регистри османистът Махиел Кил стига до извода, че промяната на религията на местното българско население е станала постепенно и най-вероятно е имала социално-икономически подбуди.

— Махиел Кил, „Разпространение на исляма в българското село през османската епоха“ (1998)

3. Османски архиви и извори за Родопите

3.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri — Истанбул

Главното хранилище на османски документи в света се намира в Истанбул и днес носи името Devlet Arşivleri Başkanlığı — Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (Държавни архиви при Президентството на Република Турция). До 2017 г. е известно като Başbakanlık Devlet Arşivleri (Държавни архиви при Министър-председателството) и исторически произлиза от съчетаването на Османския архив (Osmanlı Arşivi) с архивите на Републиканската епоха. Съвременният архивен комплекс се намира в квартал Ümraniye-Kadıköy (İstanbul), като сградата е остроена през 2013 г. и разполага с над 100 милиона документа.

Османските архиви съдържат документи от периода 1137–1342 / 1724–1729 г. до 1922 г. (разпадането на империята). За изследователите на българската история най-значими са следните фондове:

- **Tahrir Defterleri** (данъчни регистри / описи) — подробни и съкратени описи на населените места с данни за домакинствата, данъците, земите и стопанската дейност. Запазени са над 1000 такива регистри, обхващащи целия период на османска власт;
- **Cizye Defterleri** (регистри на джизие) — съдържат списъци на немюсюлманските домакинства с размера на дължимия данък;
- **Mühimme Defterleri** (регистри на важните работи) — съдържат копия от официална кореспонденция между централната власт и провинциите; за периода 1553–1905 г. са запазени 263 тома;
- **Şer'iyye Sicilleri** (съдебни регистри) — протоколи от местните кадийски съдилища, съдържащи данни за имотните сделки, браковете, наследствата, криминалните дела и др.;
- **Fermán defterleri** (султански укази) — официални укази на султана по административни, правни и религиозни въпроси;
- **Kisve Bahası Petitions** (молби за пари за дрехи при приемане на исляма) — специален тип документи, чрез които новообърнатите мюсюлмани са получавали еднократна финансова помощ от държавата. Тези молби са изследвани системно от Антон Минков за периода 1670–1730 г.

3.2. Ориенталски отдел на НБКМ

В България най-значимото хранилище на османски документи е Ориенталският отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) в София. Събирката включва около 720 дефтера (регистри) на османотурски език, както и хиляди отделни документа — тимарски регистри, джизие регистри, ведомости за изплащане на издръжката на военни части, султански берати, вакъфски документи и частна кореспонденция. Каталогизирането и публикуването на тези материали е извършвано в поредицата „Турски извори за българската история“ (ТИБИ), издавана от БАН, като досега са публикувани над 12 тома.

За Родопите специфично значение имат изследванията на д-р Евгений Радушев, който в своя монументален труд „Помаците — християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV — 30-те години на XVIII век“ (София, 2005) публикува и анализира стотици османски регистри. Радушев достига до извода, че ислямът си пробива път в региона вследствие на редица причини —

предимно социални — и характеризира конверсията основно като подтикната от социалния фактор, а не от насилието.

3.3. Чуждестранни пътеписи и дипломатически доклади

През втората половина на XVII век множество западноевропейски пътешественици преминават през Османската империя, включително през Родопите. Тяхното значение за изследването на ислямизацията е но: от една страна, те са външни наблюдатели без пряк интерес от идеологическо натоварване на темата; от друга — наблюденията им често са повърхностни и базирани на непълни данни. Сред най-значимите пътешественици са:

- **Евлия Челеби** (1611–1682) — османски пътешественик, през 1670 г. пресича Западните Родопи и описва Неврокоп, Смолян (Ahırçelebi), Доспат и Асеновград; в неговия пътепис липсват сведения за масово насилствено ислямизиране на населението;
- **Джон Ковъл** (1650–1701) — английски пътешественик и ботаник, преминава през Родопите 1675–1676 г.;
- **Луиджи Фердинандо Марсили** (1658–1730) — италиански учен и военен, през 1680 г. извършва географски и етнографски наблюдения в Тракия;
- **Джон Барбъри** (1644–1707) — английски търговец, 1664–1666 г. описва българските земи;
- **Конрад Хилтебранд** — немски пътешественик, 1657–1658 г. описва Балканите;
- **Християн фон Валедорф** — австрийски дипломат, 1660–1663 г.

Същественото в случая е, че нито един от тези пътешественици не споменава в записките си за влизане на редовна османска войска, предвождана от Мехмед паша, в Чепинската долина — събитие, което е централно в българските местни хроники. Това се приема от някои изследвачи като аргумент срещу достоверността на последните, докато други смятат, че отсъствието на споменаване не е категорично доказателство против събитието.

4. География на ислямизацията

Родопите са най-обширната планинска система в България и Гърция, с площ над 14 700 km². Заради своята разчлененост и изолираност, те са представлявали естествен убеж за българското християнско население по време на османското владичество. Процесът на ислямизация обаче не е еднакво интензивен в различните части на планината — той следва специфична география, която е важно да се опише.

4.1. Западни Родопи

Западните Родопи обхващат териториите между река Места на запад и река Чепинска на изток, включително днешните общини Велинград (Чепинско), Батак, Ракитово, Белово, Гоце Делчев (Неврокопско), Разлог, Гърмен и Доспат. Този район е бил най-интензивно засегнат от ислямизацията през XVII век, като според османските регистри между 1630 и 1712 г. мюсюлманският дял на населението в Чепинската котловина нараства от под 30% на близо 90%. Конкретните селища, проследени в дефтерите, включват:

- **Чепинска котловина** — Баня (дн. кв. на Велинград), Каменица, Лъджене, Костандово, Ракитово, Дорково, Корова (дн. несъществуващо село);
- **Баташки район** — Батак (известен с масовото ислямизиране по-късно, през XVII век), Радуил, Браковци;
- **Гоцеделчевско-Разложки район** — Неврокоп (дн. Гоце Делчев), Разлог, Гърмен, Хаджийца, Кърчово;
- **Доспатско** — Доспат, Сърница, Бръщен, Любча (тези села са сред последните, приели исляма — през XVII–XVIII век).

4.2. Централни Родопи

Централните Родопи обхващат територията на днешните общини Смолян, Девин, Чепеларе, Рудозем, Златоград и Мадан. Този район е известен в историографията като „Рупкос“ — име, произлизащо от думата „рупа“ (впадина). Според Константин Иречек и кодексите на Филипополския епископ, масовото приемане на исляма в Централните Родопи се състои между XVI и XVII век, като кулминацията е през втората половина на XVII век. Селищата, приели исляма в този район, включват:

- **Смолян** (Ahırçelebi/Ezerche) — приемането на исляма е станало масово през XVII век;
- **Чепеларе** и околните села — Бачково, Хвойна, Орехово, Забърдо;
- **Девински район** — Девин (в османски източници: Devin/Dövlan), Грошово, Тешел;
- **Златоградско** — Златоград, Старо село, Елхово, Добромирци;
- **Маданско и Рудоземско** — Мадан, Рудозем, Средногорци.

4.3. Източни Родопи

Източните Родопи са по-слабо засегнати от ислямизацията, което се обяснява с наличието на смесено българо-турско население още от османското заселване. Казата Кърджали (Kırcaali) е една от най-компактните мюсюлмански зони в Източните Родопи, но тук ислямизацията е ставала предимно чрез колонизация с тюркски номади (yüyük) и чрез асимилация на местните павликяни. Селища с помашко население в Източните Родопи са:

- **Кърджали** и околностите — Мъдрец, Скобелево, Вълчаполе;
- **Ардинско** — Ардино (Егридере), Бяла река, Латинка;
- **Златоградско-Ивайловградско** — част от селата са с помашко население, което указва разпространението на исляма в източна посока.

4.4. Южни Родопи (днес в Гърция)

Южните Родопи, днес в Гърция (Западна Тракия), са друга ключова зона на ислямизация. Тук според монаха Пачомиос Русанос (1508–1553), който посещава района на Ксанти през 1550 г., само 6–9 села са приели исляма към средата на XVI век. До края на XVII век обаче целият район е предимно мюсюлмански, като помашките села в Гърция днес са:

- **Ксантийско** (İskeçe) — Echinós (Шахин), Molyva, Kotani, Selero;
- **Гюмюрджинско** (Komotini) — помашки села в планинската вътрешност;
- **Дедеагачко** (Александруполис) — по-малко помашки села.

Според Пачомиос Русанос, помаците от село Шахин (дн. Echinós) участвали доброволно в османски военни операции, което сочи към специалния военен статут, който част от местното население е получавало при приемане на исляма.

5. Хронология 1600–1750

Следващата хронологична таблица обобщава ключовите събития, засягащи ислямизацията на родопските българи през периода 1600–1750 г. Тя е изградена на базата на съчетаване на данни от османски архиви, български хроники и съвременни изследвания. Важно е да се отбележи, че за някои от събитията (особено свързаните с Кьопрюлу Мехмед паша) има разминавания между местните хроники и официалните османски източници.

Година	Събитие	Извор
1593–1606	Дългата война между Османската империя и Хабсбургите — нарастване на данъците и военните тежести	Османски архиви
1598	Първо Търновско въстание — неуспешен опит за освобождение на българите; засилване на преследванията	Хроника на поп Йеремия
1600*	Според чепинските хроники — първо масово помохамеданчване в Чепинско	Хроника на поп Методий Драгинов
1611	Раждане на Евлия Челеби — бъдещият пътешественик, който ще опише Родопите (1670)	Sefernâme
1620*	Втора дата, спомената в чепинските хроники за помохамеданчване	Хроника на поп Методий Драгинов
1623–1640	Управление на султан Мурад IV — войни с Иран, тежки данъци	Османски архиви
1636–1672	Управление на гръцкия епископ Гаврил Филипополски — описва масови конверсии в Родопите	Codex на Филипополския епископ
1645–1669	Кандийската война между Османската империя и Венеция — финансово изтощение	Османски архиви
1650	Монахът Пачомиос Русанос посещава Ксанти — отбелязва само 6–9 мюсюлмански села	Пътепис на Пачомиос
1656, септ.	Назначаване на Кьопрюлу Мехмед паша за велик везир	Mühimme defterleri
1656*	Според традицията — османски войски влизат в Чепино и арестуват местните първенци	Хроника на поп Методий Драгинов
1657–1658	Пътешественикът Конрад Хилтебранд преминава през Родопите	Записките на Хилтебранд
1660–1663	Християн фон Валедорф — австрийски дипломат в Османската империя	Дипломатически доклади
1661	Смърт на Кьопрюлу Мехмед паша — наследен от сина си Фазъл Ахмед паша	Османски архиви
1662*	Трета дата, спомената в чепинските хроники	Хроника на поп Методий Драгинов
1664–1666	Джон Барбъри описва българските земи	Пътепис на Барбъри
1665	Давид Рожнай преминава през Родопите	Записки
1665–1666	Паул Тафернер — австрийски пътешественик в Родопите	Записки
1666*	Според Гачев (2009) — Кьопрюлу Мехмед паша посещава Чепино и извършва помохамеданчване	Гачев Г., weblog

Година	Събитие	Извор
1666*	Четвърта дата, спомената в хрониката на поп Методий Драгинов	Хроника на поп Методий Драгинов
1669	Едуард Браун преминава през Родопите	Записки
1670	Евлия Челеби пресича Западните Родопи — описва Неврокоп, Смолян, Доспат, Асеновград	Sefernâme
1670*	Пета дата, спомената в чепинските хроники	Хроника на поп Методий Драгинов
1672–1674	Йохан фон Киндсперг и Ханс Хьонце преминават през Родопите	Записки
1675–1676	Джон Ковъл — английски пътешественик в Родопите	Записки на Ковъл
1680	Луиджи Марсили провежда географски наблюдения в Тракия	Osservazioni
1682–1683	Дживовани Бенали — пътешественик в Родопите	Записки
1683, 12 септ.	Битката при Виена — османският разгром променя баланса на силите	Османски и австрийски архиви
1686	Второ Търновско въстание — потушено жестоко	Български и османски извори
1687	Пал Шандор — унгарски пътешественик в Родопите	Записки
1688, октомвр.	Чипровско въстание — потушено; масово бягство на християни от Северозападна България	Лавров, Чолов
1689	Въстанието на Карпош — потушено	Български и османски извори
1689*	След Чипровското въстание — османските власти искат от павликяните в Северна България да приемат официална религия (ислям или православие)	Minkov 2004
1696	Джизие-регистър за Чепинската котловина — само 207 християнски домакинства (от 599 през 1633)	Kiel 1998
1703	Свинското въстание (Edirne Vakası) — край на Кьопрюлската епоха	Османски архиви
1712	Според османски регистър — 798 мюсюлмански и само 96 християнски домакинства в Чепинската котловина (89% мюсюлмани)	Kiel 1998
1718–1730	Периодът на Лалели Ахмед паша — „Тюлиповата епоха“ — относителна стабилност	Османски архиви
1730–1731	Патрон Халил въстанието в Истанбул — но Родопите остават спокойни	Османски архиви
1737	Мъченическата смърт на епископ Висарион Смоленски — описана в по-късни хроники	Христо Поппанталеев (фалшификат)
1738*	Според народни предания — нова вълна на ислямизация в Източните Родопи	Народни песни
1670–1730	Периодът обхванат от „Kisve bahası petitions“ — масови молби за помощ при приемане на исляма	Anton Minkov, 2004

Година	Събитие	Извор
1750	Край на разглеждания период — Родопите вече са предимно мюсюлмански	—

* Звездичката обозначава дати, за които съществуват разминавания между местните хроники и официалните османски източници. Вж. раздел 7 за дискусията около достоверността.

6. Методи и форми на ислямизация

Съвременната историография разграничава няколко основни форми на ислямизация, всяка от които е действала с различна интензивност в различните периоди и райони. Важно е да се подчертае, че насилствените и доброволните форми не се изключват взаимно — те често са действали успоредно, а границата между тях е била неясна. Християните, подложени на икономически натиск, биха приели исляма „доброволно“ в смисъла, че не са били физически принуждавани, но изборът им е бил обусловен от структурни фактори.

6.1. Насилствени форми

6.1.1. Девширме (*devshirme*) — кръвен данък

Девширме (от турски: „събиране“) е системата за периодично събиране на момчета от християнските семейства, които следват да бъдат възпитавани като мюсюлмани и включвани в еничарския корпус или в административната служба на империята. Системата е въведена през XV век и е действала до началото на XVIII век. Според различни оценки между 200 000 и 500 000 момчета са събрани по този начин през петте века на османска власт. За родопските села девширмето е било колективна травма — всяко семейство с момчета е живяло в страх от идването на събирачите (usually на всеки 4–5 години). Макар да е засягало малък брой хора годишно, психологическият ефект върху цялата християнска общност е бил огромен и често е сочен като един от факторите за „доброволната“ конверсия на цели семейства, търсещи да избегнат тази тежест.

6.1.2. Масови акции

Според местните български хроники — най-вече Чепинската хроника на поп Методий Драгинов, Беловската хроника и Баткунската хроника — през XVII век са извършвани няколко масови акции по насилствено помохамеданчване в Чепинската котловина. Според хрониката на поп Методий, през 1666 г. великият везир Кьопрюлю Мехмед паша влязъл с войска в Чепино, събрал местните първенци и ги принудил да приемат исляма. След това били унищожени 218 църкви и 336 параклиса в региона. Много българи, според хрониката, предпочели да умрат, отколкото да се отрекат от християнската вяра.

Тези сведения обаче са обект на сериозна научна критика. Хрониката на поп Методий Драгинов е запазена единствено в печатно издание от 1870 г. (Стефан Захариев), като оригиналният ръкопис е загубен. Беловската хроника е запазена в оригинал, но палеографският анализ показва, че е писана през XIX век — тоест авторът не е бил пряк свидетел на описваните събития. Баткунската хроника е известна само от печатно издание от 1893 г. Поради тези причини редица изследователи — Махиел Кил, А. Желязкова, И. Тодоров — изразяват сериозни съмнения в автентичността на тези извори.

6.1.3. Индивидуални случаи

Освен масовите акции, османските съдебни архиви фиксират множество индивидуални случаи на принудителна ислямизация — отвличания на християнски моми, принуждаване на християнски младежи да приемат исляма, случаи на смесени бракове, в които едната страна е била принудена да се обърне. Един от най-известните такива случаи е този на св. Георги Нови Софийски (XVI век), който е бил подложен на мъчения и екзекутиран заради отказа си да приеме исляма. Докладите на католическите мисионери също съдържат описания на подобни случаи, макар че често е трудно да се разграничи действителното събитие от хагиографската литература.

6.2. Доброволни форми

6.2.1. Социално-икономически фактори

Най-масовата форма на ислямизация в Родопите е била „доброволната“ — в смисъла, че християните сами са избирали да приемат исляма под влияние на социално-икономически фактори. Основните стимули са били:

- **Освобождаване от джизие** — персоналният данък върху немюсюлманите. През XVII век размерът на джизие се е увеличил няколкократно, достигайки пива, които за много бедни планински семейства са били непосилни. Антон Минков в монографията си от 2004 г. сочи десетократно нарастване през XVII век, което обяснява пикът на конверсии през този период;
- **Еднократна финансова помощ (kisve bahası)** — при приемането на исляма новообърнатият е получавал специална парична сума от държавата, която е била значителна за бедно планинско домакинство. Запазените молби (petitions) от периода 1670–1730 г. са изследвани системно от Минков;
- **По-висок социален статус** — мюсюлманите са имали право да заемат административни и военни длъжности, да свидетелстват в съда наравно с мюсюлманите, да носят оръжие;
- **По-голяма безопасност** — особено важна за смесените райони, където мюсюлманите са били по-малко подложени на набезите на кърджалии и на произвола на местните бейове;
- **Избягване на кръвния данък (devshirme)** — макар и рядко прилаган в Родопите, той е бил постоянна заплаха за християнските семейства с момчета.

6.2.2. Идеологически фактори — суфийски ордени

Суфийските братства (тарикати) са играли ключова роля в разпространението на исляма сред християнското население на Балканите. През XV–XVII век в Родопите са действали няколко суфийски ордена, чиито текета (обители) са били центрове на религиозна проповед и социална помощ:

- **Мевлевия (Mevlevi)** — сунитски орден, основан от последователи на Джалал ад-Дин Руми; особено влиятелен в градовете;
- **Накшибендия (Naqshbandi)** — сунитски орден, известен със строгата си adherence към шариата и активната мисионерска дейност;
- **Халветия (Halveti)** — сунитски орден, особено разпространен в Родопите; основал множество текета в региона;
- **Бекташия (Bektashi)** — шиитски-крипто орден, играл важна роля сред еничарите;
- **Саадие (Sa'diyya) и Кадирѝа (Qadiriyya)** — по-малки ордени.

Суфиите са действали сред богомилите, павликяните и патарените — вече съществуващи християнски еретически общности — чиито са били по-склонни да приемат исляма поради общата съциална маргинализация. Тази теза е застъпена от редица изследователи и обяснява по-високата степен на ислямизация в райони с историческо богомилско присъствие (Босна, Родопи, Македония).

6.2.3. Специални статуты

В османската система редица професионални или функционални групи са имали специален статут, който ги е свързвал с исляма:

- **Дервенджии** (dervendji) — пазачи на проходи и пътища; задължени да осигуряват безопасност на пътниците; статутът често е бил свързан с приемане на исляма;
- **Джелепкешани** (celepkeshan) — овцевъди, задължени да доставят месо и сирене на османската войска; получавали данъчни облекчения;
- **Маданджии** (madanji) — миньори в рудодобивните райони (особено в Родопи — Гъбавица, Чепино);
- **Търпанджии** (terpanji) — косачи на сено за конете на османските войски;
- **Войници-мюсюлмани от помощните части** — например роташки села са давали войници за османската армия, като село Шахин (Echinos) в Ксантийско.

Тези статuti са създавали система от стимули, при която ислямизацията е била логичен икономически избор за много семейства — не е било нужно да бъдат принуждавани, когато приемането на исляма е означавало по-добър живот. Това е и обяснението, което дават Махиел Кил, Евгений Радушев и Антон Минков за масовите конверсии в Родопите през XVII век.

7. Чепинският казус — спорове и интерпретации

Чепинската котловина (днес Велинградско) е централната сцена на най-острия научен спор, отнасящ се до ислямизацията на родопските българи. Спорът е между две позиции: (1) традиционната българска теза за насилствено помохамеданчване, базирана на три местни хроники; (2) съвременната критична теза за постепенна и предимно доброволна конверсия, базирана на османски регистри и западни пътеписи.

7.1. Трите местни хроники

7.1.1. Хрониката на поп Методий Драгинов

Хрониката на поп Методий Драгинов от село Корова е най-подробният извор за насилственото помохамеданчване в Чепинската котловина. Според приписката, събитията се състояли в края на XVII век, като самият автор бил пряк свидетел. Оригиналният ръкопис обаче е загубен — известен е само от печатното издание на Стефан Захариев „Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза“ (Виена, 1870). Захариев пише в публикацията си, че получил ръкописа от „стария поп Илия“, който на 96 години му дал „един на кожа писан Требник, разкъсан до половината“, в който се намирала бележката на поп Методий.

Според хрониката, велик везир Мехмед паша влязъл с войска в Чепино, събрал първенците на Костандово и им казал, че ако не приемат исляма, ще бъдат избити. След съпротива, били приети масови обрязвания, а християнските църкви и книги били изгорени. Хрониката описва детайлно имената на убитите и мъченическите смърти на отказалите се да се отрекат от вярата. Датата на събитието е различна в различните версии — споменавани са 1600, 1620, 1662, 1666 или 1670 г.

7.1.2. Беловската хроника

Беловската хроника е запазена в оригинален ръкопис, съхраняван в библиотеката на Българската академия на науките (каталогизиран от Христо Кодов през 1969 г.). Палеографският анализ на хартията, почерка и езика показва, че тя е писана през XIX век — тоест авторът не е бил пряк свидетел на описваните събития. Това е основният аргумент на скептиците срещу автентичността ѝ. Съдържанието е сходно с хрониката на поп Методий Драгинов — описва насилствено помохамеданчване в Голямо Белово.

7.1.3. Баткунската хроника

Баткунската хроника е известна само от печатно издание от 1893 г. Оригиналът е описан като превод от гръцки, но не е запазен. Съдържанието описва подобни събития в с. Баткун (близо до дн. Пазарджик). Проф. Петър Петров (1965) отбелязва, че е възможно трите хроники да се базират на по-стар общ източник, което би обяснило сходството им, но да са били преработвани и допълвани през XIX век.

7.2. Аргументи против автентичността

Махиел Кил, нидерландски османист и един от най-авторитетните изследователи на османската история на Балканите, в своята статия „Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация“ (1998) стига до категоричното заключение, че промяната на религията на местното българско население е станала постепенно и най-вероятно е имала социално-икономически подбуди. По негово мнение „това е достатъчно, за да бъде изваден поп Методий Драгинов и неговият разказ на ужасите от кръга на достоверните исторически извори“. Кил призовава българите да демаскират подобни писания, както това вече са сторили други европейски народи, прибегнали по-рано до такъв род патриотични фалшификации.

Основните аргументи на критиците на автентичността са:

- **Отсъствие на сведения у Евлия Челеби** (1670) — пътешественикът пресича Западните Родопи и описва Неврокоп, Смолян, Доспат и Асеновград, но не споменава за ислямизиране на населението;
- **Отсъствие на сведения у западните пътешественици** — нито един от 12-те западни пътешественици, преминали през Родопите през втората половина на XVII век (Давид Рожнай, Джон Ковъл, Джон Барбъри, Едуард Браун, Конрад Хилтебранд, Луиджи Марсили, Пал Шандор, Паул Тафернер, Ханс Хьонце, Християн фон Валедорф и др.), не споменава за влизане на османски войски, водени от Мехмед паша;
- **Палеографски анализ** — Беловската хроника е писана през XIX век;
- **Данни от османските регистри** — джизие-регистрите показват плавно намаляване на християнските домакинства от 599 през 1633 на 207 през 1696, но не и внезапен спад, който би съответствал на масова насилствена конверсия;
- **Мотивацията на възрожденските фалшификатори** — през втората половина на XIX век, във връзка с националната борба за освобождение, съществува силен стимул за създаване на патриотични разкази за османските жестокости.

7.3. Аргументи в полза на достоверността

От своя страна, защитниците на автентичността на хрониките, сред които проф. Петър Петров и Петър Динеков, изтъкват следното:

- **Сходството между трите хроники** предполага общ по-стар източник, дори ако запазените версии са по-късни преработки;
- **Липсата на османски сведения за насилие не означава, че такова не е имало** — османската администрация често не е отразявала вътрешни репресии в официалните документи;
- **Западните пътешественици** са преминавали през ограничен брой села и не е задължително да са били информирани за събитията в планинската вътрешност;
- **Стоянка Кендерова** отбелязва, че демографските данни сами по себе си не опровергават сведенията за насилствено ислямизиране на Чепино и околността му;
- **Народните предания** за ислямизирането на селата Богутево (записано 1886) и Давидково (записано 1912), както и народните песни, потвърждават устната традиция.

7.4. Съвременни позиции

Повечето днешни български изследователи, базирайки се на руски, османски и европейски извори, вече приемат, че ислямизирането на Родопите е било продължителен и предимно доброволен процес, движен главно от социално-икономически и религиозно-политически фактори. Изключение правят момчетата, събирани чрез т.нар. кръвен данък, и някои форми на индивидуална насилствена ислямизация. Чуждестранни учени — Антон Минков, Тийя Кръстич, Брус Мастърс, Кристен Гходси — също смятат, че на Балканите под османска власт обръщането в исляма е ставало най-често без открита, насилствена принуда.

Важно е да се отбележи, че Евгений Радусhev, който е сред водещите съвременни изследователи на проблема, по времето на социализма е бил един от идеолозите на Възродителния процес, а впоследствие рязко си сменя позициите, като дори става преподавател в турски университети. Това обстоятелство се използва понякога като аргумент *ad hominem* от критиците му, но научната стойност на изследванията му се базира на масива османски документи, които публикува — те остават валидни независимо от личните позиции на изследвача.

8. Демографски данни от османските регистри

Най-ценното количествено доказателство за хода на ислямизацията в Чепинската котловина са данните, публикувани от Махиел Кил на базата на османските данъчни регистри (tahrir defterleri и cizye defterleri). Тези данни са изключително важни, защото са събрани от официални османски документи, а не от хроники или пътеписи, и затова представляват обективна основа за анализ.

8.1. Таблица на домакинствата в Чепинската котловина (1516–1865)

Следващата таблица показва броя на мюсюлманските (мюс.) и християнските (хр.) домакинства в седем села от Чепинската котловина за различни години. За годините 1633, 1639, 1641 и 1696 г. са дадени само християнските домакинства, тъй като тези данни са от джизие-регистри (в които се записват само немюсюлманите). Източник: Махиел Кил, „Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация“ (1998), с. 106.

Година	Баня	Дорково	Каменца	Костаново	Корово	Лъджене	Ракитово	Общо	% мюс.
1516	4/50	3/135	0/100	1/87	0/46	7/100	6/85	21/603	4%
1528	4/63	4/122	0/88	0/46	0/70	8/90	12/90	28/569	5%
1570	31/96	17/112	5/127	49/64	3/55	10/61	78/126	193/641	26%
1595	42/69	18/88	5/53	49/47	1/45	9/74	92/96	216/472	31%
1633*	—/93	—/130	—/120	—/50	—/70	—/91	—/45	—/599	—
1639*	—/85	—/126	—/120	—/53	—/70	—/94	—/45	—/593	—
1641*	—/75	—/90	—/90	—/40	—/70	—/74	—/40	—/479	—
1696*	—/15	—/63	—/62	—/10	—/31	—/15	—/11	—/207	—
1712	118/4	91/18	0/55	190/2	115/2	95/3	189/12	798/96	89%
1842	200/0	107/0	0/130	210/0	116/0	146/0	248/40	1027/170	86%
1865	350/0	40/0	0/140	80/0	40/0	60/0	80/40	650/180	78%

* За годините 1633, 1639, 1641 и 1696 г. са показани само християнските домакинства (от джизие-регистри). Форматът е мюсюлмански/християнски домакинства.

8.2. Анализ на демографските данни

Данните от таблицата разкриват няколко ключови момента. Първо, процесът на ислямизация в Чепинската котловина започва още през XVI век — през 1516 г. мюсюлманите са едва 4% от населението, но през 1570 г. вече са 26%, а през 1595 г. — 31%. Това показва, че първата вълна на ислямизация в района е станала през втората половина на XVI век, тоест преди разглеждания период.

Второ, между 1595 и 1696 г. (т.е. точно през разглеждания период) се наблюдава плавно намаляване на християнските домакинства — от 472 на 207. Това намаляване е значително (56%), но не е рязко — ако имаше масова насилствена конверсия в една или няколко конкретни години, щяхме да видим много по-остър спад. Този плавен характер на промяната се приема от Махиел Кил като аргумент за

постепенна, социално-икономически обусловена конверсия.

Трето, между 1696 и 1712 г. се наблюдава категоричен скок — от 207 християнски домакинства (при отсъствие на данни за мюсюлмани) се стига до 96 християнски и 798 мюсюлмански домакинства, тоест 89% мюсюлманско население. Този скок е най-сложният за обяснение и е в основата на историческия спор. Защитниците на тезата за насилие могат да сочат, че този скок потвърждава хипотезата за масова акция в края на XVII или началото на XVIII век. Критиците на тази теза отговарят, че липсата на данни за мюсюлманите през 1696 г. се дължи на факта, че не е запазен пълен *tahrir defter* за тази година, а само джизие-регистър, и че мюсюлманското население всъщност е било значително и през 1696 г., но не е отразено в регистъра.

Четвърто, дългосрочната тенденция след 1712 г. е на относителна стабилност — мюсюлманският дял остава между 78% и 89% през целия XVIII и XIX век. Това означава, че критичният период на ислямизацията е XVII век, и че след 1712 г. процесът е приключил. Това съответства на общобалканската тенденция, според която до началото на XVIII век мюсюлманите вече са около 40% от населението на Балканите.

9. Чуждестранни пътешественици и османски пътеписи

Записките на чуждестранните пътешественици, преминали през Родопите през втората половина на XVII век, са сред най-важните външни извори за състоянието на региона по време на разглеждания период. Тяхното значение произтича от факта, че те са неутрални наблюдатели без пряк интерес от идеологическо натоварване на темата за ислямизацията. От друга страна, техните наблюдения често са повърхностни и не винаги обхващат цялата територия на Родопите.

9.1. Евлия Челеби (1611–1682)

Евлия Челеби е най-известният османски пътешественик, автор на монументалния пътепис *Seyahatnâme* („Книга на пътуванията“), обхващащ 10 тома и описващ четиридесетгодишните му странствания из Османската империя и съседните страни. През 1670 г. той пресича Западните Родопи и описва градовете Неврокоп (дн. Гоце Делчев), Смолян (*Ahırçelebi*), Доспат и Асеновград. Неговият пътепис е особено ценен, защото е единственият подробен османски опис на Родопите от XVII век.

Значителното в случая е, че Евлия Челеби не споменава за масово ислямизиране на населението в Родопите. Той описва смесеното население, мюсюлманските и християнските махали, джамии и църкви, но не отбелязва насилствени конверсии. Това се приема от някои изследовачи като аргумент срещу достоверността на българските хроники. Защитниците на хрониките отговарят, че Евлия Челеби е преминал през ограничен брой села (неговият маршрут е вървал по основните пътища) и че не е бил в Чепинската котловина в момента на предполагаемите събития. Освен това, като османски поданик, той евентуално би избягвал да опише официални репресии, дори ако ги е знаел.

9.2. Пачомиос Русанос (1508–1553)

Монахът Пачомиос Русанос е роден на остров Занте (*Zante*) и е един от най-образованите гръцки духовници на своето време. Той предприема няколко пътешествия из османските владения на Балканите, като описва състоянието на християнската паства. През 1550 г. посещава планинския район на Ксанти (дн. Северна Гърция) и в записките си отбелязва, че към тази година само 6 или 9 села са приели исляма. Това свидетелство е особено ценно, защото дава базова линия, спрямо която можем да оценим мащаба на ислямизацията през следващите сто години. Ако през 1550 г. в целия ксантийски район са имало само 6–9 мюсюлмански села, а към края на XVII век този район е вече предимно мюсюлмански, това означава, че масовата конверсия се е състояла именно между 1550 и 1700 г.

Пачомиос Русанос също отбелязва, че помаците от село Шахин (дн. *Echinos* в Гърция) са участвали доброволно в османски военни операции — което е важно свидетелство за специалния военен статут на тази общност и предполага, че приемането на исляма е било свързано с военни задължения и привилегии.

9.3. Луиджи Фердинандо Марсили (1658–1730)

Италианският учен и военен Луиджи Фердинандо Марсили през 1680 г. провежда географски и етнографски наблюдения в Тракия по време на военна мисия. Трудът му „Osservazioni intorno al Bosforo Tracio“ съдържа ценни сведения за българското население, крайбрежните градове и тракийската природа. Марсили не споменава масови конверсии в Родопите, но описва мюсюлманското население в Източна Тракия и тежкото положение на християните.

9.4. Джон Ковъл (1650–1701)

Английският ботаник и пътешественик Джон Ковъл преминава през Родопите през 1675–1676 г. в качеството си на капелан на английската търговска мисия в Одрин. В записките си той описва бита на местното население, селското стопанство и търговията. Неговите записки не съдържат сведения за масови религиозни преследвания, но дават ценна картина на ежедневието в Родопите през втората половина на XVII век.

9.5. Други пътешественици

Освен посочените, през втората половина на XVII век през Родопите са преминавали и други западни пътешественици, чиито записки са по-малко известни, но съставят общия корпус на външните наблюдения:

- **Давид Рожнай** (1665) — унгарски пътешественик;
- **Джон Барбъри** (1664–1666) — английски търговец;
- **Едуард Браун** (1669) — английски лекар и пътешественик;
- **Йохан фон Киндсперг** (1672–1674) — немски пътешественик;
- **Конрад Хилтебранд** (1657–1658) — немски теолог;
- **Пал Шандор** (1687) — унгарски пътешественик;
- **Паул Тафернер** (1665–1666) — австрийски пътешественик;
- **Ханс Хьонце** (1673–1674) — немски пътешественик;
- **Християн фон Валедорф** (1660–1663) — австрийски дипломат;
- **Дживовани Бенали** (1682–1683) — италиански търговец.

Значението на този дълъг списък е, че нито един от тези пътешественици не споменава в записките си за влизане на османска войска, водена от Мехмед паша, в Чепинската долина — събитие, което би било значително и би привлякло вниманието им. Това се приема от някои изследовачи като аргумент срещу достоверността на местните хроники, докато други смятат, че отсъствието на споменаване не е категорично доказателство против събитието.

10. Въстания и техния контекст

Периодът 1600–1750 е белязан от няколко важни въстания на българите срещу османската власт. Макар нито едно от тях да не е избухнало в самите Родопи, те са важни за контекста на ислямизацията по две причини: първо, те показват, че българите не са били пасивни поданици на османската система; второ, следствието от потушаването им често е било масово бягство на християни, което е променяло демографския баланс в отделни райони и е създавало условия за по-нататъшна ислямизация.

10.1. Първо Търновско въстание (1598)

Първото Търновско въстание избухва през 1598 г. в контекста на Дългата война (1593–1606) между Османската империя и Хабсбургската монархия. Въстанието е организирано от търновски първенци и духовенство с надеждата, че австрийските войски ще дойдат на помощ. Претендент за българския престол е обявен Шишман III, потомък на династията Шишман. Въстанието избухва преждевременно, когато австрийската помощ не идва, и е потушено бързо от османските власти. Голяма част от населението на Търновско бяга във Влашко, а много от останалите са подложени на репресии.

За Родопите Първото Търновско въстание има косвено значение — то засилва недоверието на османската власт към християнското население в стратегически важни райони, включително Родопите. Въведение е по-тежка фискална политика и по-строг контрол над проходите. Това е и началото на десетилетието, през което, според местните хроники, започват масовите акции в Чепинската котловина.

10.2. Второ Търновско въстание (1686)

Второто Търновско въстание избухва през 1686 г. в контекста на войната между Османската империя и Австрия (след разгрома на османците при Виена през 1683 г.). Въстанието е подкрепено от московския патриарх Йоаким III, което свидетелства за панславянските връзки на българите. Подготвено е изпращането на руска помощ, но въстанието избухва преждевременно и е потушено. Репресиите срещу българските първенци и духовенство са жестоки — много от тях са екзекутирани или изпратени в заточение.

10.3. Чипровско въстание (1688)

Чипровското въстание е най-значимото българско въстание през XVII век. Избухва през октомври 1688 г. в Северозападна България, след като австрийската армия превзема Белград на 6 септември 1688 г. Въстанието е организирано от католическите българи в Чипровци, но в него участват и много православни християни. Сред ръководителите са братята Иван и Михаил Станиславови, Богдан Маринов и Георги Пеячевич. Въстаническите части, водени от Георги Пеячевич, се присъединяват към австрийската армия и участват в превземането на Оршова и целия Банат.

Решителната битка се провежда през октомври 1688 г. при местността Жеравица, близо до Кутловица (дн. Монтана), където въстаниците са разбити от османските войски и техните унгарски съюзници. Чипровци е превзет на 18 октомври след героична отбрана и е напълно разрушен заедно със съседните села Копиловци, Железна и Кълпура. Почти цялото население е убито или отведено в робство. Съпротивата продължава няколко месеца под формата на хайдушки чети.

За ислямизацията в Родопите Чипровското въстание има важно косвено значение. След потушаването му се създава голяма вълна от бежанци, които се отправят на запад и север — главно към

Влашко, откъдето по-късно ще образуват етническата група на банатските българи. Според Антон Минков, през 1689 г. османските власти искат от българите павликяни в Северна България (регионите на Ловеч, Тетевен, Луковит, Бяла Слатина) да приемат една от официално признатите религии в империята — източноправославно християнство, католицизъм или ислям. Една част от тях приемат православиято, друга — исляма, и започват да се наричат помаци. Това е важно свидетелство за връзката между политическите събития и религиозните промени в края на XVII век.

10.4. Въстанието на Карпош (1689)

Въстанието на Карпош избухва през 1689 г. в Македония, в контекста на същата война между Османската империя и християнската коалиция. Карпош е хайдутин от Ново село (Кратово), който начело на чета от около 4000 души превзема Куманово и кратко време го освобождава. Към него се присъединяват и австрийски части, но въстанието е потушено от османските части, водени от Кьопрюлю Фазъл Мустафа паша. Карпош е заловен и екзекутиран. Въстанието няма пряко отношение към Родопите, но показва общата атмосфера на бунтове и репресии през този период.

10.5. Епископ Висарион Смоленски (1737)

Според по-късна хроника, съставена от Христо Поппанталеев по диктуването на майка му Рада Казалийска (1821–1907), през 1737 г. епископ Висарион Смоленски е подложен на мъченическа смърт в Смолянско, като част от нова вълна на ислямизация. Тази хроника обаче е доказана като фалшификат, което не означава непременно, че събитието не се е състояло, но поставя под въпрос неговата датировка и детайлно описание. Историкът Николай Овчаров счита, че тук има основа на реално събитие, но детайлите са били преувеличени в по-късната литературна традиция.

11. Ключови личности

11.1. Köprülü Mehmed Paşa (ок. 1575–1661)

Кьопрюлу Мехмед паша е велик везир на Османската империя от 15 септември 1656 г. до смъртта си на 31 октомври 1661 г. Роден в албанско семейство в град Рудник (дн. Албания), той е възпитан в мюсюлманската традиция след като е събран чрез девширме в детска възраст. Преди да стане велик везир, той е управлявал различни провинции на империята. Назначен за велик везир на 81-годишна възраст, Кьопрюлу поставя условието да получи пълни пълномощия, без да бъде ограничаван от султана или от други държавници. Той предприема жестоки мерки срещу корупцията и вътрешната опозиция, което стабилизира държавата временно. Неговото управление бележи началото на т.нар. „Кьопрюлска епоха“ (1656–1703), през която поредицата велики везири от същия род успяват да запазят империята от разпад.

В българската фолклорна и хроникална традиция Кьопрюлу Мехмед паша е сочен като главен инициатор на насилственото помохамеданчване на Чепинската долина през 1656 или 1666 г. (според различните версии). В официалните османски архиви обаче не е открито потвърждение за тази акция, което е в основата на съвременната научна дискусия за достоверността на местните хроники.

11.2. Пачомиос Русанос (1508–1553)

Пачомиос Русанос е гръцки православен монах от остров Занте, който в началото на XVI век предприема обширни пътешествия из османските владения на Балканите. В записките си той описва състоянието на християнската паства, като обръща особено внимание на проблемите с ислямизацията и с латинското влияние. През 1550 г. той посещава планинския район на Ксанти и отбелязва, че към тази година само 6 или 9 села са приели исляма. Това свидетелство е важно, защото дава базова линия за разпространението на исляма в Южните Родопи преди масовата ислямизация.

11.3. Гаврил Филипополски (1636–1672)

Гаврил (Гавриил) е гръцки православен епископ на Филипополис (Пловдив) в периода 1636–1672 г. Според кодексите на Филипополския епископ и записките на чешкия историк Константин Иречек, по времето на неговото управление някои български първенци се съгласили масово да приемат исляма. Те отишли при местния османски управител да обявят решението си, но той ги изпратил при гръцкия епископ Гаврил, който се опитал да ги разубеди, но не успял. Според устната традиция на гръците от Пловдив, голяма церемония на масово обрязване се състояла пред старата джамия на града, близо до днешното правителство. След това и селяните от околните села станали мюсюлмани.

Това събитие се отнася към средата на XVII век и вероятно е едно от големите масови конверсии в Централните Родопи. Неговото значение е, че показва как масовата конверсия често е започвала от местните първенци, които са били лидери на общността — след тяхното приемане на исляма, селяните са последвали примера им.

11.4. Евлия Челеби (1611–1682)

Евлия Челеби е най-известният османски пътешественик, роден в Истанбул през 1611 г. в семейството на златар на султанския двор. Той получава отлично образование и известно време служи в султанския дворец. От 1640 г. до смъртта си през 1682 г. той пътува почти непрекъснато, обхождайки целия тогавашен османски свят, от Крим до Йемен и от Унгария до Иран. Неговият пътепис Seyahatnâme („Книга на пътуванията“) в 10 тома е най-важният османски опис на Балканите от XVII век.

През 1670 г. Евлия Челеби пресича Западните Родопи и описва градовете Неврокоп, Смолян (Ahırçelebi), Доспат и Асеновград. Неговият пътепис е особено ценен, защото е единственият подробен османски опис на Родопите от XVII век. В неговия пътепис не се споменава за масово ислямизиране на населението — той описва смесеното население, мюсюлманските и християнските махали, джамиите и църквите.

11.5. Махиел Кил (1938–2025)

Махиел Кил е нидерландски историк-османист, един от най-авторитетните изследователи на османската история на Балканите през втората половина на XX век. Роден през 1938 г., той посвещава живота си на изследването на османските паметници и архиви в България, Гърция и Северна Македония. Автор е на стотици статии и няколко монографии, сред които най-важната е „Art and Society of Bulgaria under the Turks“ (2002). Умира през 2025 г. на 87-годишна възраст.

Кил е особено известен с това, че пръв систематично използва османските данъчни регистри (tahrir defterleri) за демографска реконструкция на българското население. Неговата статия от 1998 г. „Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация“ е основополагаща за съвременното разбиране на процеса. Кил стига до извода, че промяната на религията на местното българско население е станала постепенно и най-вероятно е имала социално-икономически подбуди, и че сведенията за масово насилие са преувеличени или фалшифицирани.

11.6. Евгений Радушев

Евгений Радушев е български историк-османист, изследовател в Ориенталския отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Той е автор на най-важното съвременно българско изследване на ислямизацията в Родопите — двутомния труд „Помаците — християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV — 30-те години на XVIII век“ (София, 2005). В него той публикува и анализира стотици османски регистри, предоставяйки на научната общност масив от първични данни.

Радушев достига до извода, че ислямът си пробива път в региона вследствие на редица причини и характеризира конверсията основно като подтикната от социалния фактор. Той разглежда сведенията и твърденията за насилствено разпространение на исляма и заключава, че те не отговарят на документалната изворова база. Важно е да се отбележи, че Радушев по времето на социализма е бил един от идеолозите на Възродителния процес, а впоследствие рязко си сменя позициите, като дори става преподавател в турски университети — обстоятелство, което се използва като аргумент от критиците му.

11.7. Антон Минков (Anton Minkov)

Антон Минков е български историк, който защитава дисертация в University of Toronto и публикува през 2004 г. монографията „Conversion to Islam in the Balkans: Kısve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730“ (изд. Brill). Този труд е първият систематичен анализ на т.нар. „kısve bahası petitions“ — молби за еднократна финансова помощ при приемане на исляма, които се пазят в османските архиви. Минков документира хиляди такива молби от периода 1670–1730 г. от цялата османска империя, включително от българските земи.

Изследването на Минков е особено важно, защото предоставя количествено доказателство за мащаба на „доброволната“ конверсия през XVII–XVIII век и за ролята на икономическия стимул в този процес. Минков показва, че в много случаи молбите са подписвани от цели семейства или дори от цели села, което свидетелства за колективния характер на конверсията. Неговият труд подкрепя тезата, че десетократното увеличение на джизиято през XVII век е основен стимул за масовите конверсии през този период.

12. Съпротива и запазване на идентичността

Въпреки масовия характер на ислямизацията, родопските християни не са били пасивни жертви на процеса. Запазени са свидетелства за различни форми на съпротива — от открит бунт до тиха съпротива чрез запазване на християнските традиции в рамките на ислямската религия. Тази съпротива е причина за запазването на компактни християнски общности в някои райони на Родопите до днес, въпреки че цялото население е било подложено на едни и същи натиск.

12.1. Бягство в планините

Една от най-разпространените форми на съпротива е била бягството на християнски семейства в най-недостъпните части на планината, далеч от основните пътища и административни центрове. Според местни предания, села като Богутево (записано 1886 г.) и Давидково (записано 1912 г.) са били основани от християни, избягали от ислямизация. Според народните песни, много семейства са се укривали в горите и пещерите по време на набезите, а след това са се връщали в селата си и са възстановявали християнските си общности.

12.2. Хайдутите и чети

Откритата военна съпротива е била водена от хайдушки чети, които са действали в планините. Хайдутството е било форма на партизанска война срещу османската власт, като четите са се състояли от както местни българи, така и от бежанци от други райони. Хайдутите са нападали османските конвои, данъчните събирачи и местните бейове, и са били натурален символ на съпротивата срещу владичеството. В родопския фолклор са запазени десетки песни за хайдутите, сред които най-известните са за Бойчо войвода, Капитан Петре и Сидер войвода.

12.3. Криптохристиянство

В някои случаи християните, които са били формално приели исляма, са продължавали тайно да изповядват християнската си вяра. Това явление е известно като „криптохристиянство“ и е засвидетелствано в различни части на Османската империя, включително в Родопите. Криптохристияните са посещавали джамиите публично, но в къщите си са пазили икони, кръстове и християнски книги, и тайно са кръщавали децата си. Тази практика е била особено разпространена в смесените села, където християнското мнозинство е запазвало своя контрол над общността.

12.4. Ролята на манастирите

Манастирите са били духовни и културни центрове на българската християнска общност по време на османското владичество. В Родопите най-важните манастири са Бачковският манастир „Св. Богородица Бачковска“, основан през XI век, и Рилският манастир „Св. Иван Рилски“, основан през X век. Тези манастири са били места за поклонение, където християните от цялата страна са се събирали на ежегодни събори. Те са били и центрове на книжовната дейност, където са се преписвали богослужебни книги и са се съхранявали книжовните традиции на българския език.

За ислямизираните българи (помаци) манастирите са имали важно символно значение. Много от тях, въпреки че са били мюсюлмани, са продължавали да посещават Бачковския манастир на Голяма Богородица (28 август) и са се смятали за потомци на основателите му. Това е част от феномена

„сакрални места, споделени между религиите“, който е характерен за Родопите.

12.5. Епископ Висарион Смоленски (1737)

Според по-късна хроника, през 1737 г. епископ Висарион Смоленски е бил подложен на мъченическа смърт в Смолянско, в контекста на нова вълна на ислямизация. Според хрониката, епископът е отказал да приеме исляма и е бил измъчван и убит от османските власти. Това събитие е описано в „Исторически бележник“, диктуван от Рада Казалийска (1821–1907) на сина ѝ Христо Поппанталеев. Документът обаче е доказан като фалшификат, което не означава непременно, че събитието не се е състояло, но поставя под въпрос неговата датировка и детайлно описание.

Важно е да се отбележи, че смъртта на епископ Висарион е била включена в католическия мартирологий, макар и да е православен светец. Това отразява общия християнски контекст на събитията в Родопите през XVIII век.

13. Социални и културни последствия

Ислямизацията на родопските българи през периода 1600–1750 е имала дълбоки и траен последстващи социални, културни и демографски последствия, чието наследство продължава да оформя регионалната идентичност до днес. Важно е да се подчертае, че тези последствия не са едностранни — приемането на исляма е променило религиозната идентичност на населението, но не е променило езика, бита и голяма част от културните традиции.

13.1. Социална структура

След ислямизацията социалната структура на родопското население е претърпяла значителни промени. Появява се класа от мюсюлмански бейове и аги, които са били местни първенци, приели исляма. Тези бейове са притежавали големи поземлени имоти и са упражнявали административна власт над местните села. Някои от тях са основали свои династии, които са съществували до началото на XX век (например Агълите в Девинския край, Мафровите в Гоцеделчевско). Мюсюлманските занаятчии и търговци са образували числено малка, но икономически влиятелна градска класа в градовете като Смолян, Кърджали, Гюмюрджина, Неврокоп.

Заедно с това, голяма част от мюсюлманското население е останало в селата и е продължило да се занимава с традиционните селскостопански дейности — овцевъдство, тютюнопроизводство, картофопроизводство, дърводобив. Социалната дистанция между мюсюлманските селяни и християнските селяни в смесените села е била минимална — те са говорили един и същ език, споделяли са общ бит и са пазарували на едни и същи пазари. Основната линия на разделение е била религиозната — мюсюлманите са посещавали джамии, а християните — църквите.

13.2. Език и диалекти

Едно от най-забележителните последствия от ислямизацията в Родопите е запазването на българския език като майчин език на помашкото население. За разлика от градовете, където мюсюлманското население често е турскоезично, в селата на Родопите мюсюлманите продължават да говорят местните български диалекти. Това е особено значимо, тъй като е едно от най-ясните доказателства, че мюсюлманското население в Родопите не е потомък на тюркски колонисти, а на ислямизирани българи.

Помашките диалекти в България са част от рупската диалектна група на българския език и включват следните под-диалекти:

- **Смолянски диалект** — говорен от помаците в Смолянско и в Западна Тракия (Гърция);
- **Чепински диалект** — говорен от помаците във Велинградско;
- **Хвойнски диалект** — говорен от помаците в Чепеларско;
- **Златоградски диалект** — говорен от помаците в Златоградско;
- **Бабяшки диалект** — говорен от помаците в Баташко (с. Бабяк);
- **Гоцеделчевски диалект** — говорен от помаците в Гоцеделчевско.

Тези диалекти са почти идентични с диалектите, говорени от християнските българи в същите райони, което показва общия произход на двете общности. В градовете обаче ислямизирани българи често са преминавали към турски език, което е било свързано с по-високия социален статус на турския език в османската градска култура.

13.3. Религиозна практика

Помашката религиозна практика е сунитски ислям с по-специфични регионални белези. В нея са запазени елементи от християнското наследство — почитане на някои светци (като св. Георги, св. Илия, св. Богородица), празнуване на някои християнски празници (в синкретична форма), използване на християнски имена заедно с мюсюлманските. Този синкретизъм е особено изразен в родопския район, където двете религии са съжителствали векове наред.

Суфийските текета (обители) са били центрове на ислямската религиозна практика в Родопите. Най-значимите са били:

- **Текето на Сеит Али султан** (Хасково) — Халветийски орден;
- **Текето на Кълтук Баба** (Кърджалийско);
- **Текето в с. Момчиловци** (Смолянско) — Халветийски орден;
- **Текето на Отман Баба** (Хасковско) — по-късно обединено с бекташкото течение.

13.4. Икономически последици

Ислямизацията е имала икономически последици както за отделните семейства, така и за целия регион. На ниво семейство, приемането на исляма е означавало освобождаване от джизие и други данъци, както и достъп до специални статуты (dervendjii, celepkeshan, madanjii) с данъчни облекчения. На ниво регион, мюсюлманското население е имало достъп до търговията и занаятите в градовете, които са били контролирани от мюсюлманските гилдии (esnaf). Това е създавало условия за икономическо развитие на родопските градове през XVIII–XIX век.

Една специфична икономическа дейност, свързана с мюсюлманското население, е джелепкешанството — системата за доставка на овче месо и сирене на османската армия. Джелепкешаните са имали данъчни облекчения и са били организирани в гилдия. В Родопите тази дейност е била особено разпространена, тъй като региона е бил традиционно овцевъдски. Много от мюсюлманските първенци в Родопите са били джелепкешани, което е давало икономическата основа за тяхното социално влияние.

13.5. Културно наследство

Културното наследство на ислямизирани българи е богато и сложно, отразяващо смесицата от български, ислямски и османски елементи. Най-значимите аспекти включват:

- **Архитектура** — традиционната родопска къща с дървена конструкция и каменна основа е запазена както в християнските, така и в мюсюлманските села; джамиите в Родопите често са построени на мястото на по-стари църкви;
- **Музика** — родопската народна музика, включителна „Родопската песен“ (известна с песента „Излеп е Дельо хайдутин“), е запазена както от християните, така и от мюсюлманите; мюсюлманските певци често изпълняват песни с християнски сюжет;
- **Обичаи** — много от традиционните български обичаи (Недельник, Лазаруване, Коледаче) са запазени в мюсюлманската общност в синкретична форма;
- **Литература** — християнската книжовна традиция в Родопите е прекъсната след ислямизацията, но мюсюлманската общност е развила своя устна поетическа традиция, която е записана в края на XIX и

началото на XX век;

- **Топонимия** — местните имена на села, реки и местности в мюсюлманските села са запазени в техния български вид, което е важно свидетелство за езиковата приемственост.

14. Речник на османската терминология

Настоящият речник обяснява ключови османски и исторически термини, използвани в изследването. Термините са дадени в латинска транскрипция с български превод и кратко обяснение.

Aga (Ага)

Титла за османски военен или административен служител; по-късно — почетна титва за заможни мюсюлмани в селата; в Родопите — собственик на чифлик или крупен поземлен собственик.

Ahryani (Ахряни)

Пейоративно название на помаците в някои райони на България, означаващо „неверници“ или „отказали се от вярата“. Също така — по-старо название на помашкото население в Източните Родопи.

Askerci (Аскерци)

Османски войници; в родопския фолклор — всякакви въоръжени мюсюлмани, включително местните бейове и техните заптиета.

Askeri (Аскери)

Класа на военните и административните служители в османската система; освободени от данъци за разлика от геау (раята).

Bektashi (Бекташия)

Шиитски-крипто суфийски орден, особено влиятелен сред еничарите; известен със своя синкретизъм и почитане на Али.

Celepkeshan (Джелепкешани)

Овцевъди, задължени да доставят месо и сирене на османската войска; получавали данъчни облекчения и са били организирани в гилдия; статутът често е бил свързан с приемане на исляма.

Cizye (Джизие)

Персонален данък върху немюсюлманите в Османската империя; размерът му се е увеличил няколкократно през XVII век, което е основен стимул за приемане на исляма.

Devshirme (Девширме)

Система за периодично събиране на момчета от християнските семейства, които следват да бъдат възпитавани като мюсюлмани и включвани в еничарския корпус или в административната служба; действала от XV до началото на XVIII век.

Dervendji (Дервенджии)

Пазачи на проходи и пътища; задължени да осигуряват безопасност на пътниците; статутът често е бил свързан с приемане на исляма.

Esnaf (Еснаф)

Османска занаятчийска гилдия; организираща производството и търговията в градовете; членовете са имали специални данъчни привилегии.

Fermán (Ферман)

Официален султански указ; най-високият ранг административен документ в Османската империя.

Halveti (Халветия)

Сунитски суфийски орден, особено разпространен в Родопите; основал множество текета в региона.

Has (Хас)

Голямо тимарско владение с доход над 100 000 акчета; обикновено държано от санджак-бея или везир.

Ihtida (Ихтида)

Ислямски термин за приемане на исляма от немюсюлмани; в османските документи се отразява със специални регистри (ihtida defterleri).

Jizye (Джизие)

Вж. Cizye.

Kadi (Кадия)

Османски съдия, прилагащ шариата; председател на местния съд (mahkeme); издавал решения по граждански, наказателни и наследствени дела.

Kisve bahası (Кисве бахасъ)

Литер. „стойност на дреха“ — специална парична помощ, давана на новообърнатите мюсюлмани при приемане на исляма; изследвана системно от Антон Минков (2004).

Köprülü era (Кьопрюлска епоха)

Периодът 1656–1703, през който великият везирски пост е заеман от членове на семейство Кьопрюлю; характеризира се с временна стабилизация на Османската империя.

Madanjii (Маданджии)

Миньори в рудодобивните райони на Балканите; статутът е бил свързан с данъчни облекчения и понякога с приемане на исляма; особено разпространен в Родопи (Гъбавица, Чепино).

Mevlevi (Мевлевия)

Сунитски суфийски орден, основан от последователи на Джалал ад-Дин Руми (1207–1273); известен с ритуалното въртене (sema); особено влиятелен в градовете.

Millet (Милет)

Религиозно-конфесионална общност в Османската империя; всеки милет е имал своя автономия в гражданските и религиозните дела; основните милети са били мюсюлманският, православният, арменският и еврейският.

Mühimme defteri (Мюхимме дефтери)

Регистри на важните работи — копия от официална кореспонденция между централната власт и провинциите; за периода 1553–1905 г. са запазени 263 тома.

Mufassal defter (Муфассал дефтер)

Подобен данъчен регистър, съдържащ пълни данни за домакинствата, земите и данъците в даден санджак.

Naqshbandi (Накшибендия)

Сунитски суфийски орден, известен със строгата си adherence към шариата и активната мисионерска дейност; особено влиятелен сред градската класа.

Pomak (Помак)

Етно-конфесионален термин за българоезичните мюсюлмани в България, Гърция, Турция и Северна Македония; първото османско документално споменаване на термина е от 1833 г.

Poturnatsi (Потурнаци)

Разговорно название на помаците в някои райони на България, произлизащо от глагола „потурчвам“ (обръщам в ислям).

Reaya (Раята)

Податочно население в Османската империя — селяни и градски занаятчии, освободени от военна и административна служба; в по-тесен смисъл — немюсюлманското податочно население.

Sanjak (Санджак)

Административна единица в Османската империя — състояща се от няколко кази (окръзи); по-малка от еялет (провинция).

Sanjak-bey (Санджак-бей)

Управител на санджак; военен и административен ръководител.

Sher'iyye sicilleri (Шер'ийе сиджили)

Съдебни регистри — протоколи от местните кадийски съдилища, съдържащи данни за имотните сделки, браковете, наследствата, криминалните дела и др.

Sipahi (Сипахи)

Османски конник — притежател на тимар, задължен да предоставя военна служба в замяна на дохода от владението.

Tahrir defteri (Тахрир дефтер)

Данъчен регистър / опис на населените места в Османската империя с данни за домакинствата, данъците, земите и стопанската дейност; запазени са над 1000 такива регистри.

Tekke (Текке)

Суфийска обител — център на суфийския орден в даден регион; място за религиозна практика, обучение и социална помощ.

Terpanjii (Търпанджии)

Косачи на сено за конете на османските войски; статутът е бил свързан с данъчни облекчения и често с приемане на исляма.

Timar (Тимар)

Малка поземлена собственост, дадена на османски конник (sipahi) в замяна на военна служба; приходите му са били под 20 000 акчета годишно.

Yürük (Юруци)

Тюркски номади, заселени в Балканите от османските власти; характеризират се с племенна организация и специален данъчен статут; заселвани предимно в Тракия и Македония.

Zawiya (Завия)

Малка суфийска обител, по-малка от теке; често крайпътна.

Zimmi (Зимми)

Немюсюлмански поданик на Османската империя, който се ползва с покровителството на държавата (zimmet) в замяна на плащането на джизие и спазването на определени ограничения.

15. Изводи и заключения

На основата на разгледания масив от извори — османски архиви, български хроники, западни пътеписи и съвременна научна литература — могат да се формулират следните основни изводи за ислямизацията на родопските българи през периода 1600–1750 г.:

15.1. Комплексен характер на процеса

Ислямизацията в Родопите през периода 1600–1750 е бил комплексен процес, в който са се съчетавали множество фактори — социални, икономически, религиозни, политически и военни. Свестниците, които се опитват да обяснят процеса с един-единствен фактор (насилие или икономически стимул), не успяват да обхванат неговата сложност. Реалната картина е, че насилието е било една от формите, действащи успоредно с доброволните конверсии, както и че границата между „принуда“ и „доброволност“ често е била размита. Християните, подложени на икономически натиск, могат да приемат исляма „доброволно“ в смисъла, че не са били физически принуждавани, но изборът им е бил обусловен от структурни фактори.

15.2. Доминанта на социално-икономическите фактори

Според съвременните изследователи — Махиел Кил, Евгений Радушев, Антон Минков — доминиращите фактори в ислямизацията са били социално-икономическите. Главният стимул е било освобождаването от джизие и другите данъци върху немюсюлманите, чийто размер се е увеличил няколкократно през XVII век. Десетократното увеличение на джизие, документирано от Минков, е достатъчно, за да обясни пика на конверсии през този период. Допълнителни стимули са били еднократната финансова помощ (kisve bahası), по-високият социален статус, по-голямата безопасност и изключването от кръвния данък (devshirme).

15.3. Критичен период 1650–1710

Периодът 1650–1710 г. е критичен за ислямизацията в Родопите. Именно през тези шестдесет години се състоят масовите конверсии, които променят религиозния облик на региона. Демографските данни от Чепинската котловина показват, че между 1696 и 1712 г. се наблюдава категоричен скок — от 207 християнски домакинства (при отсъствие на данни за мюсюлмани) се стига до 96 християнски и 798 мюсюлмански домакинства, тоест 89% мюсюлманско население. Този скок е най-сложният за обяснение и е в основата на историческия спор. Според едната теза той потвърждава масовата акция в края на XVII век, докато според другата се дължи на това, че през 1696 г. не е бил запазен пълен регистър, а само джизие-регистър, и че мюсюлманското население реално е било значително преди тази дата.

15.4. Традиционният разказ под научна критика

Традиционният български разказ за насилствено потурчване, базиран на местните хроники (поп Методий Драгинов, Беловска и Баткунска хроника), е предмет на сериозна научна критика. Основните аргументи на критиците са: отсъствие на потвърждение в османските архиви, отсъствие на споменаване у Евлия Челеби и западните пътешественици, палеографският анализ на Беловската хроника, който показва, че тя е писана през XIX век. Тези аргументи обаче не водят до категорично отхвърляне на сведенията за насилие, а по-скоро до признаване, че реалният процес е бил по-сложен и по-малко насилствен, отколкото се е предполагало в традиционната българска историография.

15.5. Наследството на ислямизацията

Наследството на ислямизацията продължава да оформя регионалната идентичност на родопското население до днес. Помашката общност в България, която според преброяването от 2021 г. наброява около 108 000 души (макар че неофициалните оценки са значително по-високи — до 250 000), запазва българския си език, традиционните обичаи и синкретичната религиозна практика. В Гърция помашкото население в Западна Тракия наброява около 50 000 души, а в Турция — между 350 000 и 600 000 души. Това население е живо свидетелство за сложния и дълъг процес на ислямизация, който е променил религиозния, но не и езиковия и културния облик на родопския регион.

Политическите последствия от ислямизацията продължават да бъдат тема на публични дебати в България, особено във връзка с т.нар. „Възродителен процес“ (1984–1989), при който държавата провежда масова кампания за смяна на мюсюлманските имена на помаците с християнски. Тази кампания, макар и оправдана от комунистическия режим с „връщане към корените“, е отхвърлена от голяма част от помашката общност и е един от факторите за емиграцията на част от помаците към Турция в края на 80-те години на XX век.

15.6. Перспективи за бъдещи изследвания

Въпреки значителния обем на вече извършената научна работа, изследването на ислямизацията в Родопите продължава да предлага възможности за бъдещи изследвания. Сред най-важните задачи са:

- **Систематично публикуване на османските архиви** — голяма част от тахрир дефтерите и джизие регистрите за родопските села все още не са публикувани;
- **Сравнително изследване на помашките диалекти** — лингвистично проучване, което да сравни диалектите на помаците и християнските българи в същите райони, за да се установи степента на езикова приемственост;
- **Археологическо проучване на мюсюлманските гробища** — за да се установи кога са се появили първите мюсюлмански погребения в отделните села;
- **ДНК-анализ на населението** — за да се установи степента на генетична приемственост между мюсюлманските и християнските общности в Родопите;
- **Изследване на криптохристиянството** — за да се установи дали и до каква степен тайната християнска практика е била разпространена сред помаците.

16. Библиография и архивни източници

16.1. Първични извори — османски архиви

- **Devlet Arşivleri Başkanlığı (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri)**, Истанбул — бивш Başbakanlık Osmanlı Arşivleri. Съхранява над 100 милиона документа от периода 1137/1724–1922 г.
- **Tahrir Defterleri** (данъчни регистри) — запазени са над 1000 регистъра за целия период на османска власт; за Родопите релевантни са регистрите за Filibe, Ahırçelebi, Gümülcine и Nevrokop sancaks.
- **Cizye Defterleri** (регистри на джизие) — съдържат списъци на немюсюлманските домакинства с размера на дължимия данък; особено важни за периода 1630–1700, когато подробните (mufassal) дефтери са редки.
- **Mühimme Defterleri** (регистри на важните работи) — 263 тома за периода 1553–1905; съдържат копия от официална кореспонденция между централната власт и провинциите.
- **Şer'iyye Sicilleri** (съдебни регистри) — протоколи от местните кадийски съдилища; запазени са за Filibe, Tatarpazarcık, Nevrokop и други родопски кази.
- **Fermán defterleri** (султански укази) — официални укази на султана по административни, правни и религиозни въпроси.
- **Kisve Bahası Petitions** — молби за пари за дрехи при приемане на исляма; изследвани системно от Anton Minkov за периода 1670–1730.

16.2. Български архивни фондове

- **Ориенталски отдел на Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ)**, София — съхранява около 720 османски дефтера (регистри) и хиляди отделни документа.
- **Държавна агенция „Архиви“**, София — фондове за историята на България под османска власт, включително документи от възрожденската епоха.
- **Исторически архив при Българската академия на науките** — ръкописи, хроники, възрожденска литература.

16.3. Българска историография

- Радушев, Евгений. *Помаците — християнство и ислям в Западните Родопи с долината на р. Места, XV — 30-те години на XVIII век. Част I–II*. София: НБКМ — Ориенталски отдел, 2005. ISBN 954-523-084-3.
- Радушев, Евгений. „Демографски и етнорелигиозни процеси в Западните Родопи през XV–XVIII век (Опит за преосмисляне на устойчиви историографски модели)“. — *Историческо бъдеще*, кн. 1 (1998). ISSN 1311-0144.
- Радушев, Евгени. „Смисълът на историографските митове за ислямизацията“. — *Либерален преглед*, 12.09.2012.
- Кил, Махиел. „Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV–XVIII в.): колонизация и ислямизация“. — В: *Мюсюлманската култура по българските земи* (съст. Р. Градева,

С. Иванова). София, 1998, с. 68–80, 106–115.

- Кил, Махиел. *Изкуство и общество в България през турския период* (прев. Р. Градева). София, 2002.
- Тодоров, Николай. *Турски извори за българската история*, том 2. София: Българска академия на науките, 1966.
- Цветкова, Бистра. *Турски извори за българската история*, том 3:2. София: БАН, 1972.
- Градева, Росица. „Османските архиви и изследването на мюсюлманските общности по българските земи“. — *Родопски сборник*, т. 1, 1965, с. 63–114.
- Ковачев, Румен. *Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век*. София: НБКМ, 1997. ISBN 954-523-032-0.
- Кендерова, Стоянка. *Извори за миналото на Чепинско*. Пазарджик, 2006.
- Хюсеин Мехмед. *Помаците и торбешите в Мизия, Тракия и Македония*. София, 2007.
- Павлов, Пламен; Тютюнджиев, Иван. *Българите и османското завоевание (края на XIII – средата на XV в.)*. Велико Търново: Слово, 1995.
- Димитров, Стр. „Ще имаме ли научни позиции по проблемите на ислямизацията и съдбините на българите мохамедани?“. — *Rhodorica*, 2, 1999, кн. 1, с. 142.
- Овчаров, Николай. *Великите владетели на Второто българско царство*. София: Сиела Норма АД, 2024. ISBN 978-954-28-4614-7.
- Тодорова, Мария. „Ислямизацията като мотив в българската историография, литература и кино“. — *Либерален преглед*, 2009.

16.4. Западна историография

- Minkov, Anton. *Conversion to Islam in the Balkans: Kisve Bahası Petitions and Ottoman Social Life, 1670–1730*. Leiden–Boston: Brill, 2004. (Ottoman Empire and its Heritage, vol. 30). ISBN 90-04-13576-6.
- Kiel, Machiel. „Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans“. — *Variorum Collected Studies*, 1990.
- Kiel, Machiel. *Art and Society of Bulgaria under the Turks*. Aldershot: Ashgate, 2002.
- Apostolov, Mario. *The Pomaks: A Religious Minority in the Balkans*. Boulder: East European Monographs, 1996.
- Ghodsee, Kristen. *Muslim Lives in Eastern Europe: Gender, Ethnicity, and the Transformation of Islam in Postsocialist Bulgaria*. Princeton: Princeton University Press, 2009. ISBN 0-691-13955-5.
- Masters, Bruce Alan. „Conversion“. — В: *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (eds. G. Ágoston and B. Masters). New York: Facts On File, 2009. ISBN 1-4381-1025-1.
- Krstić, Tijana. „Conversion“. — В: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2009.
- Jelavich, Charles; Jelavich, Barbara (eds.). *The Balkans in Transition*. Berkeley: University of California Press, 1963.
- Avcı, Dilara. *The Pomaks: Conversion to Islam in the Western Rhodope Mountains in the 15th Century*. MA thesis, Bilkent University, Ankara.

- Vuchinich, Wayne S. „Some Aspects of the Ottoman Legacy“. — В: *The Balkans in Transition*. Berkeley, 1963, с. 97.

16.5. Летописи и хроники

- *Хроника на поп Методий Драгинов* (Чепински летописен запис) — публикувана от Стефан Захариев, „Географико-историко-статистическо описание на Татарпазарджишката кааза“, Виена, 1870, с. 67–78. Оригиналът е загубен.
- *Беловска хроника* (Хроника от село Голямо Белово) — запазена в оригинален ръкопис от XIX век, съхраняван в БАН; каталогизирана от Христо Кодов (1969).
- *Баткунска хроника* (Хроника от село Баткун) — известна само от печатно издание от 1893 г.; оригиналът е описан като превод от гръцки.
- *Исторически бележник* на Христо Поппанталеев, диктуван от Рада Казалийска (1821–1907) — описва мъченическата смърт на епископ Висарион Смоленски; доказан като фалшификат.
- Евлия Челеби. *Пътенис* (Seyahatnâme). Превод от османотурски С. Димитров. София, 1972.
- *Народни предания за ислямизирането на селата Богутево* (записано 1886 г.) и *Давидково* (записано 1912 г.).
- *Народни песни за ислямизацията*. — В: Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 2, 1890, отд. 3, с. 123–124.

16.6. Чуждестранни пътешественици

- Pachomios Roussanos (1508–1553). Записки за посещението в Ксанти (1550).
- Evliya Çelebi (1611–1682). *Seyahatnâme* (Книга на пътуванията). Томове VII–VIII съдържат описанията на Балканите (1670).
- Marsigli, Luigi Ferdinando. *Osservazioni intorno al Bosforo Tracio*. 1680.
- Covel, John. *Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670–1679*. London, 1911.
- Brown, Edward. *A Brief Account of Some Travels in Divers Parts of Europe*. London, 1685.
- Hildebrand, Konrad. Записки от пътуване в Османската империя, 1657–1658.
- Barbary, John. Записки за българските земи, 1664–1666.
- Kindberg, Johann von. Записки, 1672–1674.
- Sandor, Pal. Записки, 1687.
- Taferner, Paul. Записки, 1665–1666.
- Hönze, Hans. Записки, 1673–1674.
- von Waledorf, Christian. Дипломатически доклади, 1660–1663.
- Benali, Giovanni. Записки, 1682–1683.
- Roznay, David. Записки, 1665.